

Ognyana Georgieva-Teneva

(Bulgaria, Sofia, New Bulgarian University, Department „New Bulgarian Studies”)

Literature, education, power (1944–1956)

Abstract: The subject of this study is the literature education in Bulgaria during the establishment of the totalitarian power of the Bulgarian Communist Party. The educational administration is considered as a power instrument of political dictatorship which removes „awkward” writers and teachers, writes curricula on a Soviet model, manipulates literary works and biographies of writers, dresses all the education in strict uniform. The study argues that the communist project for literary education has deeply wounded the artistic text and the landscape of the literary diversity from which the educational administration pulls out separate pieces adhering to the ideological matrix.

Key words: literature, education, teaching methods, communist power, totalitarianism

Огняна Георгиева-Тенева

(България, Нов български университет, Департамент „Нова българистика“)

Литература, образование, власт (1944–1956)

Средното училище е масова институция и място на най-широко общуване със словесното изкуство – приложна сфера на „високия“ литературен живот. Образованието сменя в себе си представите за класическо и стойностно в литературата, в него се утаява смятаното за непреходно и образцово. Изборът на текстове за изучаване и моделите на четене въздействат върху формиращото се съзнание на младите хора, върху тяхната хуманитарна култура и ценностна ориентация, върху представите им за света, върху художествения им вкус и способността им да преживяват естетическа наслада.

Институционалното образование обаче по природа е идеологическо – то винаги се съобразява с вижданията на властта за същественото и необходимото. Но, докато при демократичните режими стремежът е към определяне на необходимия свод от знания, умения и ценности на основата на обществен консенсус, към утвърждаване на диалогизъм между субектите на образованието, то при тоталитарното управление образованието съдържа елементи на репресия – то е твърд инструмент на политическата власт. Налагането на определена политическа доктрина в училище винаги е израз на злоупотреба с власт, при което основната задача на образователната институция – да представи в систематизиран вид най-важното от културния опит на човечеството, – в голяма степен се подменя с идеологическия догмат на една партия.

Настоящото изложение има за цел да допринесе за реставриране картината на напрежение и промени в сферата на литературното обучение през първото десетилетие след политическия обрат от 1944 г. Уплътняването на културното ни самопознание би спомогнало да се постигне по-точна оценка за началото на един почти половинвековен

период на всеобхватен политически контрол над обществения и дори над личния живот. Обръщаме се назад с познавателни намерения, които се отнасят колкото до миналото, толкова и до настоящето – в „История и истина“ Пол Рикъор говори за откриване на причинност, дори в наглед несвързани ситуации, от различни моменти. Историческият план на литературно-образователния дискурс би допълнил днешното ни чувство за времева ориентация, би съдействал за подреждане и систематизиране на факти и събития като опора на мисленето ни за литературата и културата в сферата на образованието.

Още при коалиционното управление на Отечествения фронт (ОФ), включващ и некомунистически кръгове, върху образованието започва да се упражнява натиск, съизмерим с този, който се насочва към вътрешния ред и правосъдието – сигурността на държавата се укрепва по всички фронтове. Използваме думата „фронт“ не само защото фигурира в наименованието на политическата коалиция, управлявала България от 1944 и до 1946 г., а и защото военната метафорика през този период е изключително популярна, дори в образованието. Силите, завзели властта, считат училището за бойно поле, на което се воюва за съзнанието на младия човек, а обучението по литература, заедно с това и по история, е смятано за най-ефективно оръжие.

Защо заниманията с литература са толкова важни за всяка образователна администрация, в това число и за отечественофронтовската? Причината е колкото в чисто съдържателните характеристики на художествения текст, посочен за задължително изучаване след идеологическо одобрение, толкова и в свойството му да бъде възприеман не само по рационален, а и по подчертано емоционален път. Манипулативните механизми при обучението по литература са различни, но най-важните сред тях са идеологическото селектиране на художествени текстове за задължителен прочит, спускането на твърди интерпретативни схеми и насаждането на инструктивна методика на обучение. Нека ги разгледаме последователно.

Идеологическа селекция на художествени текстове за изучаване

Какво да се представи на учениците от необозримото литературно поле, поначало е труден въпрос. След 9 септември 1944 г. обаче той постепенно намира своя опростен отговор – избира се онова, което служи добре на комунистическите сили.

Идеологическо пресяване на изучаваните в училище литературни текстове започва да се прави скоро след установяването на ОФ-властта в отговор на знакови нововъведения. Сред тях особено важни са създаването на Министерство на пропагандата и програмната правителствена декларация от 17. IX. 1944 г., която, наред с другото, заявява, че предстоят „преустройство на цялата образователна система“ и „промени в учебното съдържание“ (Установяване и укрепване... 1969: 133-134). През декември същата година властовите начертания за образованието стават по-конкретни – изисква се скъсване с „фашизираната просветна политика“, „великобългарския шовинизъм“, „мистиката и суеверието“, „упадъчните“ и „вредни индивидуалистически, дори ницшеански настроения“ (Ръководни начала... 1944). На този етап у нас все още не е създадена цялостна концепция за средното образование, поради което неговото управление се осъществява чрез отделни наредби. В обучението по литература най-належаща се оказва забраната на определени идеологически „неблагонадеждни“

произведения от учебната програма – „Последният марш на българите“ на Теодор Траянов, „Към Бяло море“ на Кирил Христов, „Звездици“ на Николай Лиливев, „Занемелите камбани“ на Елин Пелин, „Бог“ на Стоян Михайловски. Предмет на специални санкции е Пенчо Славейков, от когото се забраняват „много творби“.

На 12 декември 1944 г. е приета наредба-закон, която с цел дефашизация, извежда от употреба повече от половината учебници. На учителите се възлага да отстранят „фашистките и реакционните елементи от учебния материал“ (ЦДА, ф. 1Б, оп. 15, а.е. 58, л. 15; цитирано по Чичовска 2011: 197), като се опрат на ведомствените „Ръководни начала за прочистване на учебниците“. „Квалификационни“ курсове задават идеологическите основи на промените. През септември 1946 г. е приет Закон за изменение и допълнение на закона за детската и младежката книжнина, който внася съществени промени: той вече ще защитава не нацията, както е било в първата редакция на Закона от 1920 г., а властта, която управлява; отпада предишната забрана за разпространяване на книги и периодични издания за деца и юноши с явна и груба партийна тенденция; очертава се кръгът от теми и проблеми, който следва да разработва детско-юношеската литература: в него попадат четива „из нашата прогресивна литература, из живота и дейността на прогресивните дейци в нашата история, из борбите за нашето освобождение, из борбите на партизанското движение ... из отечествената война ...“.

Новата конституция (1947) и разгромът на опозицията (1947) затягат идеологическия обръч около образованието. Особено показателни в това отношение са решенията на Петия конгрес на Българската комунистическа партия (БКП) от 1948 г. за детско-юношеската литература, която следва „да няма други интереси, освен интересите на народа, на държавата“, да дава „своето правдиво отражение в художествени образи на нашия народ за преход от капитализма към социализма, да помага на Партията, на Отечествения фронт и държавата да възпитават народа и особено младото поколение в преданост и вяност към великото дело на социализма“. Конгресът приема и резолюция по марксистко-ленинската просвета и борбата на идеологическия фронт. През 1948 г. е приет нов Закон за народната просвета, който регламентира като основна цел формирането на строители на социализма. Постановление, което се изготвя не от просветни дейци и педагози, а от Централния комитет (ЦК) на БКП, Министерския съвет и Националния съвет на ОФ (24. VIII. 1949 г.) определя предметите Български език и литература и История като най-отговорни за идеологическото възпитание на учениците. Чрез теоретичния си орган „Ново време“ БКП отправя призив за преработване на учебните програми, което да зачертае старобългарската литература, символизма и ред отделни автори и произведения – целта е на учениците да се поднесат в стерилен вид само атеистични и реалистични художествени текстове, много от които издържани в духа на „новия“ реализъм – социалистическия, възприет от Устава на съветските писатели от 1934 г.

През лятото на 1949 г. Политбюро на БКП нарежда да се издадат нови учебници, издържани в марксистко-ленински дух и съобразени с класово-партийния подход. По замисъл основният контрапункт между старите и новите учебници е политически. Тъй като стремежът към съвършено общество няма алтернатива, промените не се отнасят към друго равнище на обучението по литература – познавателно, естетическо, а само към идейното.

В началото на 1950-те години са ликвидирани и последните следи от образователен плурализъм, нормативната учебна документация е скроена по строга социалистическа мяра. Изготвят се Списъци със забранена литература (1952) и Списък на вредната литература (1955) с пряко въздействие върху училището. Цензурата идва в отговор на инструктаж от „най-високо“ място и на неговото формиране Главлит (Главно управление по въпросите на литературата и издателствата) – структура на Министерския съвет. Излишно е да се спираме подробно на факта, че и тук първопроходниците са в СССР. Централният комитет на Димитровския съюз на народната младеж (ЦК на ДСНМ) поема партийната опека над списанията „Дружинка“ и „Пламъче“ и вестник „Септемврийче“ – периодика, която е настолна за всеки пионер. С решение на ЦК на БКП се създава Дом на детската книга (1954). Първоначалният замисъл да се подкрепи вечният човешки идеал за равенство поетапно се превръща в императив и догма, налагана със средствата на принудата – метод, който по отношение на заниманията с изкуство е особено неприемлив.

„Кажи ми какво четеш, за да ти кажа какъв си“, отбелязва Франсоа Мориак. Ако отнесем това твърдение на френския нобелист към българското обучение по литература в периода от края на 1944 г. до края на следващото десетилетие, ще трябва да кажем: учениците четат текстове, които са издържали идеологическата проверка и съдействат за утвърждаване на комунистическата власт или най-малкото – не ѝ противоречат. Властовите манипулации имат за цел да превърнат учениците в марионетки, подчинени на политическия режим. За целта читателският хоризонт се ограничава до художествени течения и произведения, които съответстват на принципите за партийност и народност на литературата.

Учебните програми са основният нормативен лост на идеологическите манипулации. В класната стая не се четат „неудобни“ художествени текстове, за изучаване се допускат само произведения с познавателен и възпитателен потенциал, годен да формира комунистическо съзнание. Средното литературно образование се превръща в платформа за идеологически натиск, при това перфиден, неосезаем за читателя с ограничен социален и литературен опит. Под формата на институционална грижа и отговорност за доброто на личността и обществото, с меки ръкавици се извършва обработка на съзнанието на ученика, третирано като бял лист, върху който властта прави своя идеологически запис.

Училището поначало е консервативна институция, промените в нея изискват време. Веднъж внедрен обаче, образователният проект на комунистическото управление е като котва с вериги, които приковават към идеологемното дъно.

Нека се спрем накратко на учебните програми по литература, непосредствено преди и след установяването на ОФ-властта и да ги съпоставим. Анализът показва, че програмите от 1925 и 1935 г. са създадени без предразсъдъци по отношение на художествени течения, естетически кръгове, творчески почерци. Предвидено е учениците да се запознаят с основни тенденции в литературния живот и с възможно най-много стилове и индивидуални поетически и белетристични дискурси. Очевиден е стремежът да се създаде обща представа за динамиката в литературните идеи, оригиналната образност, художествения експеримент и свободната игра със словото. Така например Програмата от 1925 г. оценява равностойно двата творчески периода у Яворов и подхожда с широта към тематичното и идейното многообразие в поезията му

(Програма за народните средни училища... 1925)¹. Програмата от 1935 г. също се стреми да обхване основните линии на Яворовите творчески идеи, при все че погледът към тях минава през по-малко текстове, което може да обясним с включването и на нови литературни имена (Програма за средното реално училище... 1935)². Без идеологически предразсъдъци се подхожда и към разказите на Йовков, които все още не се делят на „социални“ и „романтико-идеалистични“.

Програмите от 1945-а, 1947-а и 1948 г. са идентични с програмите, създадени преди политическия поврат, и по-точно това са нови издания на програмите от 1935 г. – за създаването на различен образователен проект е нужно повече време.

Преломна за литературното обучение е годината 1951-а. Новата програма, подпечатана след одобрение от ЦК на БКП (Учебна програма по български език и литература... 1951), поставя образователната цел да се разкрива „идейно-политическият смисъл на литературните произведения“, да се възпитава „в духа на ... беззаветна любов към СССР, към Партията и работническата класа“. Индивидуализмът, защитаван от емблематичната четворка около сп. „Мисъл“, е представен като злоредна проекция на Запада и идеология на „възмогалата се българска буржоазия“. Символизмът е изключен от полезрението на ученика, защото снемал в себе си антидемократичен, мистичен и песимистичен светоглед, дошъл от капиталистическата класа. „Безсъдържателното“, „абстрактно“, „силно упадъчно“ и „реакционно“ литературно течение е видяно като дело на буржоазните интелегентски синове.³ Цензорската машина е задвижена и набира мощ. Преподаването на литература „... цели комунистическо възпитание; оформяне на марксистко-ленински мироглед ... и беззаветна преданост на делото на Комунистическата партия“.

В едър план разгледани, програмите по литература от 50-те години на миналия век принципно изключват „македонската“ и „военната“ поезия на Вазов, индивидуалистичната поезия на Пенчо Славейков, въобще модернизма и авангардизма, „реакционния“ романтизъм на Йовков и пр., а включват соцреалистите Димитър Полянов, Христо Радевски, Георги Караславов, Крум Велков и „прогресивните“ критици Димитър Благоев, Георги Кирков, Тодор Павлов. Чистката в литературното обучение става част от системно провежданата чистка в литературния живот от това време, която обхваща книгоиздаване, периодика, библиотеки, писателски сдружения, жанрови форми, хора.

„Институциите създават сенчести места, на които нищо не може да се види и не могат да се задават никакви въпроси. Правят други области видими в най-големи детайли и те щателно се изследват и подреждат“, отбелязва Мери Дъглас (Дъглас 2004: 77-78).

Урочни статии в учебника по литература

¹ Програмата включва „Хайдушки песни“, „Луди млади“, „Овчарска песен“, „Павлета делия и Павлетица млада“, „На нивата“, „Градушка“, „Арменци“, „Заточеници“, „Самота“, „Лист отбрулен“, „Майска вечер“, „Теменуги“, „Може би“, „В часа на синята мъгла“, „Угасна слънце“, „Аз страдам“, „Среднощен вихър“, „Песента на човека“, „Към върха“, „В полите на Витоша“.

² Програмата включва „Есенни мотиви“, „Заточеници“, „Арменци“, „Градушка“, „Теменуги“.

³ От Яворов са включени само „социални“ стихотворения – „Май“, „Градушка“, „На нивата“, „На един песимист“, „Арменци“, „Калиопа“.

Урочните статии в учебниците поначало съчетават елементи от историята на литературата и от литературната критика. Историко-литературните факти формират представа за творческата биография на автора, за художествените му идеи, за евентуалната му принадлежност към някакъв естетически кръг, за основните му творби и местата на публикуването им, за основните художествени теми и проблеми. Литературно-критическите аспекти аргументират мнението за даден литературен текст и му дават оценка. Снемането на двете научни полета в образователния дискурс обаче не става без идеологическа обработка (ако тя не е първично налична). От литературната история се подбират данни, които прилепват към идеологическото клише, свързано със споделяне и възпяване на героични революционни и социални борби: в биографията на Яворов на преден план е изведено краткотрайното му младежко увлечение по социализма, но рядко се споменава за участието му в македонското четническо движение и се подминава обвързаността му с модернизма, а ако тя все пак се отбележи, е в негативна светлина; биографията на Гео Милев negliжира приобщеността на поета към експресионизма, сътрудничеството му на немските списания „Ди Акцион“ и „Дер Щурм“ и въобще заниманията на поета с модернистично изкуство, а издателската дейност на тази изключителна творческа личност се отнася само до списание „Пламяк“, защото то проблематизира връзката литература – общество и споделя илюзията за тотален устрем на масите и за постигане на някакъв земен рай, докато списание „Везни“, подкрепящо авангардната българска култура, се подминава с мълчание; от историята на литературните процеси, течения и изобразителни похвати с неотменима привилегия се ползва реалистичната линия, докато поетическият индивидуализъм, символизъмът и експресионизъмът често пъти дори не се споменават.

Манипулативните техники на историзиращия дискурс се съчетават с интерпретации, създадени с безцеремонна идеологическа преднамереност. Като дидактическо средство, предназначено за самостоятелно учене и подпомагащо цялостното обучение по даден предмет, учебникът има големи възможности да въздейства върху съзнанието и ценностните нагласи на ученика. Нека не забравяме, че учебникът е специална книга – усвояването на нейното съдържание бива оценявано, а от постигнатия успех зависи по-нататъшното образование, професионалното насочване, а в определена степен и житейската реализация, т.е. владенето на написаното в учебника е залог за бъдещо благополучие. Поставянето на младите хора в ситуация на подобна идеологическа зависимост е особено неморално – общо казано, те дори не осъзнават, че са обект на незрим политически натиск. Различно стоят нещата с възрастния реципиент на официозната литературна критика – по-голямата му психологическа и социална зрялост дава по-добър шанс за отчитане на манипулациите, за критически подход към текста или направо за отказ от четенето.

Както е известно, литературната критика поначало е поле на силно субективизирано познание – хуманитаристиката въобще си служи не с доказателства, а с аргументи. В урочните статии от разглеждания период аргументацията се подменя с идеологическа обосновка, която достига върхове в безочливото налагане. При условие че по презумпция никое критическо мнение не е неоспоримо, че множествеността на гледните точки при осмислянето и оценяването на дадена художествена творба е естествена, учебникът по литература от разглеждания период представлява строга критическа монада, създадена като идеологически конструкт. Той дори не загатва, че

към литературния текст може да има и друга гледна точка, камо ли да я провокира у ученика. Въпросите и задачите от методическия апарат след урочната статия изискват репродуциране на написаното, а то от своя страна послушно стои в рамката, разкрояна някъде „горе“, в политическите централи. По този начин интерпретацията, направена в партиен кабинет, се прокарва по линията литературна критика – училище – ученик и осигурява тоталност на идеологемното внушение.

„Най-голямата заплаха за свободата е отсъствието на критика“, пише Уоле Шоинка, нигерийски писател-нобелист. Ако отнесем това твърдение към литературно-критическата и образователната ситуация у нас през 50-те години на миналия век, може да изразим твърдението, че тогавашните занимания с литература са лишени от свобода. „Наложен е постоянен цензурен контрол върху учебниците“, пише Весела Чичовска (Чичовска 2011: 509). При това учебникът по литература за даден клас е само един (днешната изборност тогава е непозната) и той лансира само удобни за властта значения на художествения текст, конструирани от пантелейзаревци и кръстьогеновци.

Няколко примера: за литературния ни живот от началото на XX век значение има единствено критиката на Димитър Благоев и Георги Кирков, д-р Кръстев се изтрива от културната памет, Владимир Василев сякаш не е съществувал; Яворов е социален поет и нищо друго; Димитър Полянов е ключова фигура в българската поезия, защото критикува социалната експлоатация и е пророк на великата мисия на пролетариата; поемата „Септември“ на Гео Милев възпява стремежа за установяване на работническо-селската власт; поезията на Вапцаров е израз единствено на комунистическия идеал и пр.

Методиката на литературното обучение като инструктаж

Скоро след разгрома на опозицията през 1947 г. у нас започва създаването на тоталитарна педагогическа наука. Като приложна дисциплина, която систематизира образователни стратегии, политики и техники, методиката на обучението по литература от края на 40-те и началото на 50-те години става инструмент на комунистическата власт, която прокарва институционални указания и налага монопол над мисълта и естетическите емоции на ученика.

Инструктивната методика прекъсва една дълголетна традиция на либерално теоретично схващане за обучението по литература, което кристализира в трудовете на Цветан Минков, Любен Георгиев, Иван Хаджов, с идеите им за развиване на самостоятелно мислене у ученика и на умения за „обяснително четене“ – еквивалент на днешното понятие „критическо четене“ (вж. по-подробно у Георгиева-Тенева 2014) настъпва отдалечаване с години от натрупания български опит и приближаване до съветските педагогически построения. Обучението по литература все повече започва да прилича на възпитание в комунизъм, на идеологическа надстройка на тоталитарния фундамент. Изключителните права над методическата теория и практика притежава държавата, нейният контрол при изготвянето на учебни планове, програми, учебно съдържание, учебници и методически инструкции е безусловен. Официозната методика се употребява като властови механизъм за възпроизвеждане на държавата в нейния комунистически формат.

Допълнителна гаранция за социалистическо нивелиране на обучението по литература се постига чрез отнемане на свободата за избор на обучителни подходи и

техники. Учителят е задължен да дава „правилна преценка на идейното съдържание на художествените произведения“ (Драмалиев 1945: 17); да приеме безусловно, че „художествената литература в нашето училище се явява ... мощно оръдие на идейно-политическото възпитание“ (Голубков 1948: 31). Примерите в това отношение са безброй, откриваме ги в назидателни партийни текстове, в задължителни документи на Министерството на народната просвета, в педагогическия печат. Но нека преминем по-нататък: училищното четене без идеологическа оптика става опасно, наказуемо занятие. Политическите своеволия спрямо учителите са легитимирани още през ноември 1944 г. със специална наредба-закон, в резултат на която уволненията без професионална мотивация са хиляди. Един от най-красноречивите факти на репресиите срещу учителите се отнася до Иван Хаджов, изразил несъгласие с македонизирането на пиринския край. Нека припомним накратко част от заслугите на Иван Хаджов за българското образование, наука и култура: учител с респектиращ опит, създател и реформатор на учебни програми по предмета Български език и литература, помощник на стажанти, делегат на множество професионални конференции, автор на десетки методически статии и на изключително ценната „Методика на обучението по български език“ (1941), която в ред отношения е актуална и днес, изследовател на делото на братя Миладинови и на Ботевото творчество, пръв председател на Дружеството на филолозите слависти в България, участник в създаването на първия български „Правописен и правоговорен речник“ и на „Правописен и правоговорен наръчник“ от 1945 г., издаден след правописната реформа. Властта се прицелва в самото сърце на методическото ни познание, а за предизвикания ефект върху учителската колегия може лесно да се досетим.

Какви личности ще изгражда училището, зависи от виждането на властта за принципите за обществено консолидиране. Експериментът за консолидиране около БКП-идеологията се проваля, но за това пък трае дълго, ако си послужим с абсурдната логика, която самият експеримент използва. Впрочем дали изобщо целта е била консолидацията, или по-скоро – масовата манипулация? Отговор на този въпрос може да открием в наблюдението на Ърнест Гелнър, че

„монополът над легитимното образование ... е по-важен, по-централен от монопола над легитимното насилие“ (Гелнър 1999).

ЛИТЕРАТУРА

- Гелнър 1999: *Гелнър, Ъ.* Нации и национализъм. София: Панорама.
- Георгиева-Тенева 2014: *Георгиева-Тенева, О.* Граждански аспекти на българското литературно образование. Опит за историзиране. – В: Педагогически алманах, 1, 80-97.
- Голубков 1948: *Голубков, В. В.* Теоретически основи на методиката на литературата в средното училище. – В: Училищен преглед, 1.
- Драмалиев 1945: *Драмалиев, К.* Просветната реформа на Отечествения фронт. – В: Училищен преглед, 1945, 1-2.
- Дъглас 2004: *Дъглас, М.* Как мислят институциите. София: 41Т ЕООД.

- Програма за народните средни училища... 1925: Програма на народните средни училища – гимназии и педагогически училища.
- Ръководни начала... 1944: Ръководни начала при обучението по български език, история, география и гражданско учение в народните прогимназии. София.
- Установяване и укрепване... 1969: Установяване и укрепване на народнодемократичната власт септември 1944 – май 1945 г. Сборник документи. София: БАН.
- Учебна програма по български език и литература... 1951: Учебна програма по български език и литература.
- Чичовска 2011: *Чичовска, В.* Политиката срещу просветната традиция [вж. ЦДА, ф. 1Б, оп. 15, а.е. 58, л. 15]. София: Гутенберг.